

ПОСТПУТІН

Інші книжки Вадима Денисенка українською

Як зруйнувати російський мір

Політики не брешуть

10 законів взаємодії політиків і виборців

Вадим Денисенко

Віталій Пирович

ПОСТПУТІН

**РОСІЯ, З ЯКОЮ НАМ ДОВЕДЕТЬСЯ
ЖИТИ НАСТУПНІ 50 РОКІВ**

«НАШ ФОРМАТ» · Київ · 2025

[Почитати опис, рецензію і купити можна на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

Зміст

<i>Передмова</i>	7
<i>Розділ 1</i> Приховані сенси давно відомих фактів	9
<i>Розділ 2</i> Неочевидний культ	67
<i>Розділ 3</i> Еліти Путіна. Як Путін підняв і опустив ФСБ	112
<i>Розділ 4</i> Кірієнко vs Патрушев. Перемога політичної системи	166
<i>Розділ 5</i> Постпутін. Росія, з якою нам доведеться жити наступні 50 років	194
<i>Замість висновків</i>	218
<i>Примітки</i>	220

Передмова

Ця книга — спроба зазирнути в не таке вже й далеке майбутнє, коли Росією правитиме хтось інший, а не Владімір Путін. А для цього потрібно реалістично подивитися на ті міфи, якими обріс культ Владіміра Путіна і якими більшість дослідників оперує як доконаними фактами.

І перший та найважливіший із цих міфів: Росія — країна ФСБ. На сторінках цієї книги ми доводимо, що це твердження можна було застосувати лише для перших років правління Путіна, а після 2011 року (масових виступів на Болотній площі) ФСБ перетворилася на дуже важливий, але не єдиний елемент політичної системи. Власне про те, як трансформувалася ця система і як вона функціонуватиме після Путіна, ми пишемо в цій книзі.

Не менш поширеним (особливо серед ліберальної російської опозиції) є міф про мафіозну державу Путіна. Насправді не існує ніякої мафіозної держави, і великою помилкою є спроби натягнути структуру мафії на систему управління путінської Росії.

Окремо ми розглядаємо ідеологеми й цінності путінізму. І тут також маємо констатувати: немає ніякої цілісної ціннісної чи ідеологічної системи. У системі Путіна існує лише дві цінності: життя самого Путіна і служіння державі в найпримітивнішому значенні цього слова (померти у потрібний для Путіна момент).

Усе інше — це конструктор, з якого можна збирати найрізноманітніші іграшки, залежно від того, що потрібно чи подобається зараз володарю.

Хоч би як дивно це звучало, але, попри величезний страх, оточення Путіна вже почало готуватися до транзиту влади. За цих обставин постпутінська Росія буде жити в міфах, створених Путіним, і, головне, побудована Путіним політична система спробує вижити й за часів нового керівника. Тому так важливо вже зараз зрозуміти механізми функціонування цієї системи і знати її больові точки. Хоча, звичайно, в будь-якій персоналістській системі найбільшою проблемою є автократ. Але не треба забувати, що апеляція до мертвого автократа буде одним з найважливіших інструментів виживання постпутінських еліт.

Приховані сенси давно відомих фактів

Ні для кого не секрет, що підвалини авторитаризму в Росії, який еволюціонував у тоталітаризм, було закладено ще за часів Бориса Єльцина. Утім, російська історія 90-х років XX століття мала альтернативні траєкторії розвитку. Однак з появою Путіна у вищих колах російської влади шлях до того, що називають путінізмом, неухильно перетворювався з теоретичної пунктирної лінії на жирну магістральну пряму, з якої тепер вже немає легкого повороту. З кожним роком Путіна при владі рух цим магістральним шляхом ставав усе впевненішим і мав свою внутрішню логіку й хронологію, яка йде в ногу, але не зовсім збігається з офіційними визначальними датами нової російської історії.

У цьому розділі ми хочемо стисло визначити й описати ті події, які ставали не завжди помітними тригерами-поштовхами до еволюції Путіна і путінізму, визначаючи логіку його дій. Якби цих подій, які ми подаємо у внутрішній хронології, не було, то російська історія могла б бути дещо іншою. Так, наприклад, стартом, який зробив Путіна та Росію саме такими, якими ми їх тепер знаємо, стало його призначення директором ФСБ. Безперечно, це призначення ще не гарантувало йому місце спадкоємця Єльцина, хоча й вводило в коло дуже ймовірних претендентів. Однак рік на чолі ФСБ відкрив у Путіні до того латентні нахили і дав практичний досвід, виходячи з якого, він почав будувати

«свою Росію». Якби Путін не був директором ФСБ, яка стала його опорою та моделлю держави, то й Росія була б іншою. Водночас призначення Путіна директором ФСБ видається менш прогнозованою, більш неочікуваною і навіть майже випадковою подією, ніж його перемога в кастингу спадкоємців.

На фінальній стадії еволюції путінізму так званий Марш справедливості очільника ПВК «Вагнер» Євгенія Прігожина і його ліквідація мали принаймні не менше значення у становленні тоталітаризму, ніж повномасштабне вторгнення в Україну. Чорний день 24.02.2024 готували давно, і до нього вела вся логіка дій Путіна. Загалом цей день був прогнозованим (щоправда, самі результати вторгнення стали для Путіна дещо несподіваними), а бунт Прігожина був несподіванкою і сильним тригером, якщо не сказати шоком, для Путіна. Після цього Путін радикально змінив свою угоду з елітами.

Між призначенням Путіна директором ФСБ і бунтом Прігожина на історичній прямій розташувалася ще низка подій, без яких Росія не прийшла б до свого путінського «кінця історії». І щоб зрозуміти, як це сталося, ми хочемо спочатку провести читача цими дороговказами.

1998 РІК. «НОВИЙ АНДРОПОВ», АБО ЯК ПУТІН ПІДІМ'ЯВ ФСБ ПІД СЕБЕ, ЩОБ ПОТІМ ПОНИЗИТИ ЙОГО СТАТУС

25 липня 1998 року першого заступника керівника АП Володимира Путіна призначили директором ФСБ. Це кадрове рішення «сім'ї» Бориса Єльцина стало точкою, в якій зароджується траєкторія реставрації СРСР. Подія мала значення у двох площинах. По-перше, Путін, звичайно, як директор ФСБ міг і не стати спадкоємцем Єльцина, але це призначення ввело його у вище владне коло, серед представників якого проводили кастинг наступника. Саме на цій посаді Путін зміг довести свою ефективність і повну лояльність «сім'ї Єльцина».

По-друге, Путін отримав у розпорядження без перебільшення омріяне ним відомство і розгорнув у ньому енергійну діяльність,

будуючи «КДБ 2.0». Трохи більше ніж рік Путін був на посаді директора ФСБ і саме в цей період створив кістяк своєї команди й зробив із ФСБ свою головну опору. Путін і тепер має сенсанти до свого дітища, можна навіть сказати, свого первістка, ФСБ, хоча в нього з'явилися й інші творіння, але всі вони так чи інакше образом та подобою нагадують ФСБ.

Російський політолог Владімір Пастухов у книзі «Як перевстановити Росію? Нариси революції, що заблукала»¹ висловлював думку, яка багато в чому пояснює формування путінізму і в спрощеному й узагальненому вигляді звучить приблизно так. У кінці 90-х років XX століття Росія стояла перед прірвою, а держава колапсувала. Пастухов вважає, що вже кілька століть держава в Росії існує у двох іпостасях — внутрішній і зовнішній. Внутрішня держава — це когорта привілейованої бюрократії, біла кістка, яка скеровує бюрократію зовнішньої держави. Цей привілейований клас називали по-різному — опричниками чи партійною номенклатурою в СРСР. Зазвичай цей клас був об'єднаний певною ідеологією і особистою відданістю вождю, незалежно від назви: цар, імператор, генсек. Якщо дотримуватися цієї логіки, то щойно в цій внутрішній державі слабшали ідейні зв'язки й відданість вождю, вся російська державність опинялася перед необхідністю змін — переродження або смерті.

У Радянському Союзі номенклатура КПРС була внутрішньою державою, яка скеровувала зовнішню державу — всі радянські органи влади. Наприкінці 80-х — на початку 90-х років разом з КПРС було зруйновано і внутрішню державу, а зовнішню оболонку влади шматками — окремими відомствами чи їхніми частинами, областями й республіками тощо — приватизували олігархи. Це вихідці з бізнесу, радянської номенклатури, нового демократичного політичного класу і криміналу різного калібру, які зуміли спочатку отримати у спадок від СРСР економічні бонуси. Завдяки цьому вони й купили державну владу.

Пастухов вважає, що приватизація державної влади наприкінці 90-х років могла призвести до катастрофи — «історія Росії могла закінчитися», — але саме Путін став тим стоп-краном, який відновив внутрішню державу, націоналізував державну

владу й зберіг державу, нехай і в потворному для західного світу, але традиційному для Росії вигляді.

Можна сперечатися, чи справді Росію чекав колапс держави, якби спадкоємцем Єльцина став не Путін. Також важко сказати, чи саме в цій точці відкриваються інші альтернативи. Наприклад, якби Євгеній Прімаков висувався на виборах президента і виграв їх у якогось спадкоємця Єльцина, то можна не сумніватися, що його програмою також стала б реставрація СРСР. Проблема Росії кінця 90-х років була в тому, що інших зразків порядку в державі, крім радянських, не знали ані еліта, ані суспільство. Путін матеріалізував запит суспільства на реставрацію.

Повернутися в СРСР було найпростішим шляхом здобути любов народу для будь-якого політика-прагматика після Єльцина. Але не факт, що будь-кому іншому вдалося б пройти цим шляхом до кінця.

Літо 1998 року, коли Путіна призначили директором ФСБ, було періодом глибокої соціально-економічної і політичної кризи. Перспективи контрольованого транзиту влади для «сім'ї Єльцина» були туманними. Єльцин був під сильним тиском з боку політичних опонентів: КПРФ, експрем'єра Євгенія Прімакова і мера Москви Юрія Лужкова. На їхньому боці активно грав генпрокурор Юрій Скуратов, який після фінансової кризи в серпні 1998 року почав розслідування щодо можливих зловживань з державними короткостроковими облігаціями. Пізніше Скуратов заявляв, що серед фігурантів були найвищі урядовці, зокрема Анатолій Чубайс, а також обидві доньки Єльцина. І, найголовніше, Скуратов у жовтні 1998 року з подачі швейцарських правоохоронців порушив кримінальну справу щодо зловживання Управління справами президента під час укладання контрактів на реконструкцію Московського кремля. Стверджували, що фірми Mabetex і Mercata виплатили мільйони доларів США хабарів за отримання вигідних контрактів. У цій справі також фігурували люди, близькі до Єльцина, і це дуже сильно било по його іміджу².

Путін на чолі ФСБ став однією з головних дійових осіб спецоперації проти Скуратова, яка завершилася для останнього від-

стороненням від посади. У ніч на 18 березня 1999 року на державному телеканалі РТР показали відеокompromat на Скуратова. На відео «людина, схожа на генерального прокурора» займалася сексом із двома жінками легкої поведінки. Єльцин одразу створив Тимчасову міжвідомчу комісію Радбезу РФ, співголовами якої стали важковаговик голова МВС Сергій Степашин³ і менш відомий директор ФСБ Володимир Путін. Того ж дня Єльцин своїм указом відсторонив Скуратова від виконання обов'язків генпрокурора на час слідства. Згодом, як писала газета «Коммерсантъ», Степашин і Путін пояснили, що «результат експертизи виявився позитивним». Окрім того, за їхніми словами, до МВС і ФСБ звернулися ті самі жінки, які проводили час із Юрієм Скуратовим. Вони сказали, що «їм погрожують, і попросили захисту»⁴. За деякими даними, експертизу проводив Інститут криміналістики Центру спеціальної техніки ФСБ.

7 квітня 1999 року Путін знову повідомив у своєму виступі на телебаченні, що попередня оцінка експертів ФСБ і МВС визнала відеозапис сексуальних розваг генпрокурора справжнім, і висловився за добровільну відставку Скуратова. Історія отримала медійний резонанс і поховала імідж Скуратова, а також підвісила його на гачок. У своїй книзі «Корпорація. Росія і КДБ у часи президента Путіна» Юрій Фельштинський і Володимир Прибиловський пишуть про те, що саме Путін був організатором цієї відеозйомки⁵.

Так чи інакше, Путін справою Скуратова довів «сім'ї Єльцина» свою лояльність. І, найголовніше, зумів перетворити ФСБ на ефективний інструмент протидії опонентам Єльцина. Як стверджують Юрій Фельштинський і Володимир Прибиловський, попередник Путіна на чолі ФСБ Ніколай Ковальов був союзником Прімакова й Лужкова, до того ж у власних цілях використовував економічну контррозвідку ФСБ⁶. Наскільки ці твердження відповідають дійсності, сказати важко, але, безсумнівно, Ковальов не виявляв енергійності в боротьбі з ворогами Єльцина, а економічні відділи ФСБ були занадто автономними і, найімовірніше, самостійно взаємодіяли з криміналом і олігархами.

Путін на фоні Ковальова відрізнявся дуже вигідно. Існує міф про те, що оточення Єльцина з'ясувало, що в російському суспільстві є запит на такого собі Штірліца, і під цей образ підходив саме Путін. Звісно, у Єльцина найменше думали про те, щоб догодити суспільству. Та й підтвердження того, що суспільство хотіло бачити Штірліца, просто не існує. Це, судячи з усього, пізніша байка, яка мала постфактум легітимізувати Путіна через народну любов до справді статного і красивого радянського розвідника. Адже сірий Путін геть не схожий на яскравого Штірліца. Причини, чому обрали Путіна, були більш банальними.

З одного боку, Путін виявляв послужливість і енергійність, а з іншого — великим політикам із «сім'ї Єльцина» видавався дуже маленьким, самотнім та слабким, а отже виглядав хорошим кандидатом у маріонетки.

Однак якби оточення Єльцина уважніше придивилося до діяльності Путіна на чолі ФСБ, то могло б побачити, що за іміджем сірого чиновника приховується дуже амбітна людина. Навіть у спецоперації проти Скуратова Путін вирішував і свої питання: — прокуратура копала під його колишнього патрона, мера Санкт-Петербурга Анатолія Собчака, і в цих справах міг фігурувати сам Путін.

Але Скуратов — це лише епізод зі становлення Путіна, який показує, що на перших етапах той не соромився особисто виконувати брудну роботу. Важливіше інше: оточення Єльцина не оцінило й не звернуло уваги на те, як Путін перетворює ФСБ на свій власний інструмент. Для «сім'ї Єльцина» ФСБ завжди залишалася чужорідною, навіть ворожою структурою, таким собі радянським атавізмом. До ФСБ вони ставилися з певною гидливістю. Максимум їхніх бажань щодо ФСБ — тримати її на короткому повідці, і, по суті, структуру віддали на відкуп Путіну. Якби «сім'я Єльцина» прагнула повного контролю над нею, то до Путіна у ФСБ приставили б спостерігача. Натомість Путіну дали повний карт-бланш на формування власної команди у ФСБ, про що йтиметься нижче. Мовляв, ФСБ тепер за нас, і цього вже досить. Епізод зі Скуратовим «сім'я» потрактувала

як відданість, правда, варто також пам'ятати, що на тому етапі Путін навряд чи задумувався над можливістю стати спадкоємцем і точно грав в одну гру із «сім'єю». Проте він зрозумів, що йому потрібно спробувати побудувати з ФСБ власну фортецю, яка зробить його впливовим гравцем всеросійського масштабу. А те, що за ним не стежив наглядчик від «сім'ї», дало змогу створити структуру, яка орієнтувалася тільки на нього самого. І він скористався своїм шансом отримати потужну опору, а проте зберіг в очах своїх патронів імідж сірої миші. Це була друга помилка «сім'ї», яка явно недооцінила не лише самого Путіна, а й прогавила той момент, коли Путін зміг спертися на ФСБ, яку перереформатував (а не реформував, як багато хто вважає) під себе. Іронією виглядає те, що Путін урешті-решт став диктатором завдяки іміджу маріонетки.

Існує думка, що ФСБ як продовження КДБ вже наприкінці 90-х років була готовою опорою для реставрації СРСР. Проте це явно не відповідає дійсності. ФСБ, як і КДБ, — воєнізована структура, яка поважає передусім силу. Рік керівництва ФСБ Путіним був, з одного боку, роком демонстрації сили, а з іншого — часом дуже підкреслених алюзій до найвідомішого на той час чекіста Юрія Андропова, якого багато хто ще пам'ятав у стінах ФСБ. Якщо дуже спростити, то на Путіна натягли образ Андропова і назвали його мало не реінкарнацією генсека. А сам Путін провів жорсткі чистки в головних підрозділах ФСБ, які не лише дали йому контроль за всім складом структури, а й відкрили доступ до економічних важелів впливу на всіх найбагатших і найвпливовіших росіян.

Як пишуть Ю. Фельштинський і В. Прибиловський: «Насамперед він показав старшому офіцерському складу ФСБ, хто в хаті господар, до того ж зробив це досить єзуїтським способом. Він вивів за штат, тобто звільнив, приблизно дві тисячі офіцерів ФСБ, зокрема і всіх співробітників двох економічних відділів та керівників-генералів з Колегії ФСБ»⁷.

Путін ліквідував Управління економічної контррозвідки й Управління контррозвідального забезпечення стратегічних об'єктів. Замість скасованих управлінь було створено шість

нових управлінь на чолі з новими керівниками. У ці нові управління Путін набрав виведених за штат співробітників. Тобто Путін практично нікого не скоротив, але перетасував кадри, особливо у вищій ланці. Зокрема, він створив Департамент економічної безпеки (читай: орган контролю всіх серйозних грошових потоків країни), який очолив заступник директора ФСБ Ніколай Патрушев. Управління власної безпеки (УВБ, яке контролювало всіх працівників структури) очолив старий знайомий Путіна Віктор Іванов. Реорганізація економічних управлінь і своя людина на чолі УВБ були ударом по впливу сторонніх сил у ФСБ.

Особистим помічником Путіна у ФСБ став Ігорь Сечін. До Москви переїхав знайомий Путіна з лєнінградського КДБ Владімір Пронічев, який очолив Департамент боротьби з тероризмом. У керівництві ФСБ з'явилися й інші пітерські знайомі Путіна: Александр Грігор'єв, Віктор Черкесов і Сергєй Іванов. Останнього Путін переманив зі Служби зовнішньої розвідки (СЗР) для відновлення у ФСБ власної зовнішньої розвідки, якої не стало у процесі трансформації КДБ.

Ю. Фельштинський і В. Прибиловський зазначають, що Путін перетворив роботу у ФСБ на фінансово привабливішу. Він досяг регулярного фінансування ФСБ і, оминаючи бюрократичну систему, безпосередньо у Єльцина домогся підвищення зарплати співробітникам ФСБ, яких зрівняли з працівниками Служби зовнішньої розвідки та Федерального агентства урядового зв'язку. Це підсилило авторитет Путіна в середній і нижній ланках ФСБ.

До речі, Путін очолив ФСБ у званні полковника. Єльцин згадує, що він пропонував Путіну генеральське звання, але той відмовився зі словами: «А навіщо? Я звільнився з органів 20 серпня 1991 року. Я цивільна людина. Важливо, щоб силове відомство очолив саме цивільний. Якщо дозволите, залишусь полковником запасу»⁸. Насправді він вчинив так само, як свого часу вчинив Андропов, який також відмовився від генеральських погонів. До речі, у 1999 році Путін санкціонував масштабне святкування 85-річного ювілею Андропова в межах ФСБ.

Одним з найголовніших принципів Путіна на чолі ФСБ був не виносити сміття з хати. На його думку, будь-які публічні дії співробітників ФСБ з викриття внутрішньої кухні ФСБ, що компрометують структуру, — це зрада. Корпоративні інтереси вищі за закон. І це дуже консолідувало ФСБ навколо Путіна, адже там зрозуміли, що керівництво завжди прикриє їх від зовнішніх сил. Цю настанову Путін пізніше переніс на всю державну машину.

Найяскравішою ілюстрацією принциповості Путіна в цьому питанні вже в кінці 90-х років стала історія із замахом на Бориса Березовського, який начебто готувала ФСБ. У березні 1998 року співробітник Управління з розробки й припинення діяльності злочинних організацій (УРПЗО) ФСБ, пізніше відомий політемігрант Александр Літвіненко, повідомив Березовському про те, що він з кількома іншими чекістами в кінці 1997 року отримали наказ від керівництва вбити олігарха. Подібні накази вони отримували й раніше. Літвіненко також подав заяву у військову прокуратуру, і та порушила справу. УРПЗО розпустили, а у ФСБ змінили директора — ним став Путін. У кінці жовтня 1998 року військова прокуратура закрила справу.

Редактор сайту «Путинизм» Артьом Круглов в інтерв'ю «Радіо Свобода» (28 липня 2018 року) висловив думку, що УРПЗО «займалося будь-яким криміналом, героїні прикривали, вбивали за наказом Батьківщини та за гроші... Чи могло це “Управління вбивств” взяти замовлення на Березовського? Могло. Тільки ніхто так і не відповів на запитання, хто був замовником. Чи могла це бути якась інтрига з підставами для вирішення політичних завдань? Теж могла...»⁹. Тобто цей сюжет свідчить ще й про те, наскільки ФСБ піддалася корозії відсутності контролю і що довелося поламати Путіну. А точніше, поставити собі на службу.

Березовській вирішив педалювати цю тему, щоб натиснути на Путіна, і в листопаді 1998 року написав до нього відкритого листа, де ще раз переповів історію із замахом і оприлюднив прізвища керівників ФСБ, які доручили його вбити. Фактично він звинуватив ФСБ у злочинній діяльності й додав: «Володимире

Володимировичу, мене дивує той факт, що вже після Вашого призначення діям згаданих керівників не дано належної оцінки... Володимире Володимировичу, Вам від попередників дістався тяжкий спадок. Кримінальні елементи і корумповані ними чиновники на різних рівнях, у тому числі й у Вашому відомстві, завдають удару людям, незгодним знову йти у стійло». Військова прокуратура поновила справу. Літвіненко й низка його колег вийшли на пресконференцію, щоб повторити свої звинувачення.

А через кілька днів Путін особисто достатньо жорстко відповів Березовському і також у формі відкритого листа: «...низка останніх публікацій потребує адекватної реакції, у тому числі й відкритий лист на моє ім'я Б. Березовського, опублікований 13 листопада в газеті *“Коммерсант”*. У ньому мене закликають до рішучих заходів щодо “наведення конституційного порядку” в країні, попереджають про наявність у ФСБ якоїсь “змови партноменклатури”, що покриває злочинців, про початок гонінь на людей, “незгодних іти в стійло”. У цій ситуації як керівник відомства я не можу відмовчатися. Насамперед тому, що нові російські органи безпеки, які захищають загальнонаціональні інтереси, фактично ставлять в один ряд із силами екстремістської та мало не кримінальної спрямованості. Для нас таке порівняння образливе»¹⁰.

У грудні 1998 року Літвіненко і його колег звільнили з ФСБ, а в березні 1999 року Літвіненко заарештували і відправили в тюрму ФСБ «Лефортово». Йому інкримінували перевищення службових повноважень. Зрештою, йому з допомогою Березовського вдалося втекти до Британії, але Путін і там його дістав: у 2006 році Літвіненко отруїли.

Отож коли в серпні 1999 року Путін став прем'єром і головним кандидатом у спадкоємці Єльцина, то вже мав ФСБ як робочу опору, з якою міцно себе асоціював. У грудні 1999 року прем'єр Путін у ФСБ на відзначенні Дня працівника органів держбезпеки пожартував, що «група співробітників ФСБ, скерована вами у відрядження для роботи під прикриттям в уряді, на першому етапі зі своїми завданнями дає раду». Зал вибухнув бурхливими оплесками.

Як зауважував Владімір Пастухов, на основі ФСБ «розпочався інтенсивний процес державної регенерації. Це було цікавіше, ніж у земноводних, бо не хвіст відріс у ящірки, а ящірка виросла з хвоста»¹¹.

Важливим моментом, який характеризує світогляд Путіна ще в період його походу в президенти, залишається серія терактів у Росії, коли у вересні 1999 року було підірвано житлові будинки в Буйнакську, Москві та Волгодонську. Є цілком переконливі докази, що теракти організувала ФСБ для обґрунтування початку Другої чеченської війни та розігріву електорату. Ситуація була такою: 7 серпня 1999 року бойовики із Чечні вторглися в Дагестан, а після приблизно місяця боїв відступили до Чечні, і перед керівництвом Росії постало питання, чи продовжувати бойові дії вже на території Чечні, тобто вийти з попередніх домовленостей. Теракти в Росії дали моральне право відповісти на це питання «так». А Путін, за словами журналіста Михайла Зигаря, «став першим прем'єром, якому не довелося займатися проблемами економіки й втрачати через це рейтинг — він боровся із зовнішнім ворогом і лише заробляв на цьому очки»¹².

Відкритими залишаються питання, чи підтримало б суспільство нову війну в Чечні без терактів і чи міг би Путін виграти президентські вибори без Другої чеченської війни. Так чи інакше, теракти в Росії закрили ці питання просто для підстрахування, і в цьому було основне їхнє призначення: Путін та ФСБ вже жили у світі, де велика мета виправдовує будь-які людські жертви. Щоправда, тоді вони це не могли сказати прямо, але саме це визначило траєкторію розвитку Росії, і тепер, коли Путін почав СВО, то може цілком відверто говорити про необхідність жертв.

Трапляється думка, що світогляд Путіна еволюціонував від мало не ліберальних поглядів до тоталітаризму. Це не так. Путін завжди був прихильником тоталітаризму, але підлаштовувався під кон'юнктуру, ретельно добирав слова й методи реалізації своїх поглядів. У 1996 році Путін в інтерв'ю говорив: «На мій погляд, у нашій країні на деякий час можливе повернення до тоталітаризму. [...] Ця небезпека в нашій ментальності, нашого

народу, нашого населення. [...] Ми всі думаємо... ніде правди діти, — і я також так мислю, мовляв, якби тверда рука навела лад у країні, усі жили би краще, комфортніше та безпечніше. Насправді... такий затишок скоро мине, бо тверда рука скоро почне душити нас...»¹³.

Власне, тверда рука Путіна почала рости з ФСБ — без ФСБ не було б Путіна й такої Росії, якою ми її тепер знаємо. Як вже було сказано вище, Путін реорганізував ФСБ, але не під потреби «сім'ї Єльцина», як вони гадали, а під себе. Після року на чолі ФСБ Путін міг сказати: «ФСБ — це я». У перші роки президентства Путіна саме вихідці з ФСБ стали його командою, яку він просував на всіх рівнях — від Адміністрації президента й уряду до держкорпорацій. Саме в колі чекістів почали заварювати нинішню ідеологію Росії. І саме ФСБ стала головним інструментом у його боротьбі за націоналізацію влади, до того ж виключно під Путіна, який тепер може говорити: «Держава — це я». Пастухов писав, що ФСБ Росії сприймають як спадкоємця КДБ, але «насправді ФСБ є радше політичним правонаступником КПРС. Саме служба безпеки виконує сьогодні ті функції “універсального наглядача” за економікою і політикою, які були властиві компартії»¹⁴.

З цим можна цілком погодитися з одним лише зауваженням: це було актуально до виступів на Болотній площі у 2011 році (масовий протест москвичів після виборів до Держдуми 4.12.2011 року). На той момент Путін вже переріс потребу в опорі тільки на ФСБ, та й ця опора виявилася занадто крихкою. Ба більше, він почав вважати, що особливе становище ФСБ є небезпечним, і суттєво розширив свою «базу опори» з допомогою інших силовиків та бюрократів. Тож хоча ФСБ й у 2024 році відіграє велику роль у російській державі, вона перестала бути головною опорою режиму. І це одна з найголовніших змін, які відбулися з путінським режимом за всі роки його правління.

2000 РІК. СПРАВА НТВ, АБО ЧОМУ ПРОПАГАНДИСТСЬКА МАШИНА ПУТІНА ВІЯВИЛАСЯ ТАКОЮ ЕФЕКТИВНОЮ

Справу НТВ було розпочато за рік до приходу в президентське крісло Володимира Путіна і завершено де-факто у 2003-му, майже через два роки після того, як канал перейшов у власність «Газпрому». Про це написано тисячі статей і десятки книг, тому детально переповідати хронологічну канву немає сенсу. Для нас важливим у цій історії є те, що це був перший приватний телеканал, захоплений Путіним в опозиційного олігарха Володимира Гусінського, який заважав йому під час виборів 2000 року. Приблизно одночасно з розгортанням справи НТВ від впливу на ОРТ відлучили Бориса Березовського, який підтримував Путіна на виборах, але вважав, що новий президент йому винен. Однак з ОРТ справа була дещо іншою: 51 відсоток акцій був у державній власності, і держава просто заявила свої права. З НТВ ж демонстративно провели силову акцію.

У 1999 році справу НТВ розпочинали тільки як війну компроматів, зокрема, провладні ЗМІ заговорили, що НТВ має борги понад мільярд доларів перед державними компаніями, які не може сплатити. Проте після обрання Путіна президентом тактику кардинально змінили: у червні 2000 року Гусінського було заарештовано. Щоправда, у в'язниці «Бутырка» він був лише кілька днів і виїхав до Іспанії. Але це був сигнал усім іншим — Путін не планує загравати з медіамагнатами, а ламатиме їх через коліно.

Повний перехід НТВ під контроль держави не був простим — відбувалися публічні протести колективу, тиск на співробітників та їхній фактичний підкуп — і врешті-решт завершився силовим захопленням телеканалу. Справу НТВ Гусінській подавав як наступ на свободу слова, але в суспільній свідомості широких мас Росії перемогла думка, що НТВ — це не про свободу слова, а про інструмент розпезаного олігарха, який грабував країну.

Однак, найголовніше, справа НТВ — це умовна стартова точка і перший крок для побудови пропагандистської машини